

УДК 811.161.2'373.422

КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ ПРАГМАТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ АНТОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Тараненко К. В.

Університет митної справи та фінансів

Статтю присвячено дослідженню комунікативних прагмем у складі прагматичного компонента лексичного значення антонімів української мови. Виділено додаткові чинники комунікативної ситуації, що суттєво впливають на формування антонімічної пари мовцем. Проаналізовано регістрові та функційно-стильові опозиції комунікативної ситуації.

Ключові слова: антонім, комунікативний аспект, прагматичний компонент, регістр.

Тараненко К. В. Коммуникативный аспект прагматического значения антонимов украинского языка. Статья посвящена исследованию коммуникативных прагмем в составе прагматического компонента лексического значения антонимов украинского языка. Выделены дополнительные факторы коммуникативной ситуации, которые существенно влияют на формирование антонимической пары говорящим. Проанализированы регистровые и функционально-стилевые оппозиции коммуникативной ситуации.

Ключевые слова: антоним, коммуникативный аспект, прагматический компонент, регистр.

Taranenko K. V. The communicative aspect of the pragmatic meaning of antonyms of the Ukrainian language. The article deals with the communicative pragmeme in the pragmatic component of the lexical meaning of antonyms in the Ukrainian language. The research singles out the main microcomponents of pragmatically relevant information in the structure of antonymic pairs, forms methodological framework for the empirical study of pragmatic phenomena within antonyms. It highlights the additional elements of the communicative situation that significantly affect the formation of an antonymous pair by the speaker. The register and stylistical oppositions of a communicative situation have been analyzed.

Key words: antonym, communicative aspect, pragmatic component, register.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Значення – це одна з найбільш неоднозначних і суперечливих проблем у теорії мови. Практично будь-який розділ мовознавчої науки так чи інакше зачіпає питання, пов'язані зі значенням та його функціонуванням. Сучасне трактування значення ґрунтується на уявленні про нього як про складну багатокомпонентну структуру, що утворюється з дрібніших, ніж значення, одиниць. У дослідженнях останніх років, спрямованих переважно на вивчення мови «в реальних ситуаціях спілкування», усе частіше починає з'являтися поняття прагматичного компонента (складника, чинника, аспекта) у структурі лексичного значення слова. І це не дивно, оскільки слова не лише називають предмети, а й фіксують у своєму значенні їхні істотні ознаки, висловлюють емоційне ставлення до названих предметів і містять закріплену в мові вказівку на зв'язок певної групи предметів, об'єднаних спільними ознаками, з предметами іншого класу. Отже, **актуальність** статті безсумнівна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняному мовознавстві проблема прагматичного компонента лексичного значення слова в українській мові розглядалася у працях Ф. Бацевича [1], Н. Голікової [2], М. Донець [3], В. Корольової [5], Л. Семак [6], К. Тараненко [7; 8] та інших вчених.

Ф. Бацевич підкреслює, що суб'єктивне ставлення людей (мовних колективів) до одиниць мови, а через них (і за їх допомогою) і до самих позначуваних ними предметів та понять нерідко закріплюється за певним знаком у вигляді прагмем, суб'єктивна прагматична інформація входить як постійний компонент у семантичну структуру слова і в цьому разі стає тим, що ми називаємо прагматичним значенням мовного знака [1, 81]. У структурі прагматичного значення виділені експресивний, емоційно-оцінний, функційно-стильовий, історико-культурний, соціальний мікрокомпоненти, що узагальнюють увесь прагматичний компонент [8, 179]. 3-поміж них саме функційно-стильовий та соціальний мікрокомпоненти створюють у сучасному мовознавстві найбільшу плутанину, оскільки формуються комунікативними та історико-культурними прагмемами, що надзвичайно важко дефініціювати.

Метою статті є окреслення меж та функцій вияву функційно-стильового та соціального компонентів прагматичного значення антонімів української мови, а одним із **завдань** – аналіз регістрових та функційно-стильових опозицій комунікативної ситуації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прагматичний компонент лексичних значень антонімів української мови відбиває ставлення до предметів і явищ реального світу, що стійко пов'язані з цими об'єктами у свідомості носіїв мови. Він є додатковою до денотативно-номінативного змісту слова інформацією про учасників комунікативної

ситуації, історико-культурні умови комунікації тощо [8, 180] та визначає:

- 1) вік і стать комунікантів, їх освіту й соціальний статус;
- 2) реєстр і стиль комунікації;
- 3) особливості використання мови, що обслуговує різні комунікативні сфери.

Усі названі прагматичні параметри комунікативної ситуації перехреснюються між собою, і відбувається збіг кількох прагматичних мікрокомпонентів (функційно-стильового, соціального й історико-культурного) у структурі значення однієї лексеми [10, 41]. У такий спосіб комунікативні та історико-культурні прагмеми стають сукупністю знань людини, історичних, культурних і соціальних умов використання лексем. Прагматичний компонент значення слова потрібно вивчати з оперттям на інформацію про ситуацію спілкування, оскільки саме в процесі комунікації мовець може наділити певну лексему важливою прагмемою комунікативного типу. Такий комунікативний аспект має обов'язково містити вказівку на комунікативний реєстр.

Реєстр – це вияв (різновид) організації мовленнєвої діяльності, що сформувався під впливом ситуативного контексту в спілкуванні соціалізованих особистостей; це реалізація думки в конкретній ситуації спілкування, в основі якої лежать імпліковані в комунікативній компетенції мовців правила (конвенції, звички) спілкування. Інакше кажучи, в аспекті породження мовленнєвої діяльності реєстром також можна назвати організацію контексту спілкування. «Поняття реєстру – це теоретичне узагальнення спостережень, що ґрунтуються на зоровому глудзі, згідно з яким у різних ситуаціях уживаємо мову в різний спосіб. Аспекти контексту впливають на мову таким чином, що роблять значно більш ймовірним добір певних значень і способів їх мовного втілення» [9, 251].

Виділення реєстрів пов'язано з можливістю класифікувати ситуації спілкування за ступенем офіційності. Вказуючи реєстр, до якого належить слово, маємо на увазі певні умови або ситуації спілкування, що зумовлюють вибір тих чи інших мовних засобів, зокрема і лексичних одиниць. Ситуація спілкування визначається передусім складом учасників комунікативного процесу: певні мовні одиниці можуть вживатися лише під час розмови з близькими знайомими, родичами тощо, інші мовні одиниці використовуються переважно в розмові з малознайомими людьми, з людьми іншого соціального стану чи статусу. Реєстр мови визначають також умови, в яких протікає процес мовної комунікації, – навіть з близькими друзями або з родичами в офіційній обстановці, наприклад, на службі, на зборах не прийнято говорити так, як в домашніх умовах, тощо.

Загалом можна виділити такі реєстри комунікації: 1) фамільярний, 2) невимушений; 3) нейтральний; 4) формальний; 5) піднесений. Так, лексеми *паршивець*, *тріскати* характерні для фамільярного реєстру; *файно*, *набратися* – до невимушеного; *відрахувати*, *черговий* – до формального; *благочестя*, *владика* – до піднесеного.

Більшість антонімів належить до нейтрального реєстру; вони можуть уживатися в будь-якій ситуації спілкування: *Але ось так... Коли місто позаду, а ця маленька церква – попереду, мені страшно* [13, 34]. Подеколи саме антоніми є тими показниками, за якими учасники ситуації спілкування можуть визначити реєстр, наприклад, невимушений: *За всім цим учувався такий підтекст: сам облажався, сам і розрулюй* [11, 356]. Показником для визначення реєстру є сленгова антонімічна пара *облажатися* (помилитися) – *розрулити* (виправити(ся)). Чи фамільярний: *Вся ця колективна терапія – це все гівно, там кожен намагається вирватись, врятувати власну шкуру, і всім глибоко насрати, що буде з рештою, хто виживе до наступного заняття, а хто двине коні* [11, 419]. Тут маємо змішану антонімічну пару, що складається з нейтрального компонента *виживе* та згрубілого фамільярного фразеологізму *двине коні*. Антонімічна пара *народжуваність* – *смертність* характеризує формальний реєстр: *Щоправда, на сьогоднішню зменшену кількість учнів у нашій школі вплинуло не стільки зменшення народжуваності (а вона в селі все ж переважає смертність), скільки те, що сусідні села нашого району «розжилися» на свої повноцінні навчальні заклади* [12, 50]. Наявність антонімічних пар у межах одного реєстру означає, що такі антоніми протиставляються за денотативними характеристиками.

Антоніми, що можливі між опозиційними реєстрами (формальний – невимушений, піднесений – фамільярний), протиставляються ще й за історико-культурними прагмемами. З погляду стратегій мовленнєвої поведінки (або риторичних стратегій), у яких найповніше виявляється соціальна природа мови, «вибір реєстру або, точніше, сукупність операцій, які адресант здійснює з реєстрами (вибір, зміна, накладання одного на інший) виступає як найсуттєвіша соціальна характеристика мовленнєвої діяльності» [9, 57].

Часто антоніми належать до різних реєстрів мови й характеризують різні комунікативні ситуації. Наприклад, *спочивати* (піднесений реєстр) – *дрихнути* (фамільярний), *відсталий* (невимушений) – *передовий* (формальний), *противник* (нейтральний) – *поборник* (піднесений).

Накладання одного реєстра на інший – це, напевно, найпродуктивніша для антонімів стратегія мовленнєвої діяльності, оскільки за своєю природою антоніми покликані протиставляти два протилежні явища дійсності. Тому все частіше мовці вдаються не лише до денотативного протиставлення, а й до прагматичного, зокрема реєстрового. Так, антоніми *безмежний* – *мізерний*, що належать до піднесеного та фамільярного реєстрів відповідно, яскраво протиставляють поняття глобального й індивідуального, високого й низького, прекрасного й потворного:

«Ті, хто внаслідок якоїсь події виходить за рамки індивідуальної свідомості й приєднується до всесвітнього розуму. З маленького вузького кола вони раптово потрапляють у безмежний світ буття. І це безмежжя поглинає їхнє мізерне індивідуальне наявність. Майже непомітно для себе людина прослизає зі старого світу в новий [13, 274].

Саме тому можна говорити про прагматичний вплив на адресата не лише з позиції мовних актів чи ситуацій спілкування, а й у межах функціонування окремих мовних одиниць (зокрема, антонімів).

Антонімія, що ґрунтується на реєстровій опозиції, дає змогу розширити можливості мовленнєвої діяльності як окремого мовця, так і лексичного потенціалу української мови загалом. Доповнює реєстрову протилежність, є близькою за основою стильова опозиція. Вона пов'язана з уживанням антонімів у різних типах, стилях і жанрах мови. Комунікативний реєстр і стильова характеристика формують функційно-стильовий мікрокомпонент лексичного значення слова. З огляду на функційно-стильову організацію виокремлюють такі види стилістичних характеристик антонімів української мови.

1) Нейтральні (характерні для всіх типів і жанрів мовлення): *суттєвий – незначний, тонко – товсто, м'який – твердий*.

2) Розмовні (уживаються в неофіційних ситуаціях спілкування): *боягуз – сміливець, сварка – злагода, добродій – інтриган, малолітній – старий, літній*. Розмовні антоніми вживаються в розмовно-побутовому стилі мови, представлені різноманітним розмовною лексикою. Виділяють три підгрупи у структурі розмовної лексики: власне розмовна лексика, так зване просторіччя, грубе просторіччя, або вульгаризми. У розмовній мові побутує також лексика, уживання якої обмежене територіально (діалектизми) або соціально (жаргонізми й арготизми). Наприклад, *молоток* (розумний) – *дятел* (дурний), *базікало* – *му-му* (мовчун), *хіляк* (слабий, фізично нерозвинений) – *мачо* (сильний, мужній), *ларик* (відмінник) – *тормоз* (тугодум).

3) Образні (притаманні художнім творам та публіцистиці): *відважний – боязкий, вітчизна – чужина, демон – ангел*. Образні антоніми широко використовують у художній літературі та публіцистиці як стилістичні засоби. З них утворюється стилістична фігура – антитеза. Це зіставлення протилежних образів, думок, явищ, унаслідок якого формується контраст, протиставлення. Антитеза увиразнює текст, робить його чіткішим, точнішим, наприклад: *«Багато сміялася і багато плакала. Плакала – на людях, а сміялася – на самоті»* [13, 195].

Антоніми у складі антитези часто спостерігаються в народній творчості, зокрема в піснях, казках, прислів'ях, приказках, фразеологізмах: *валити з хворої голови на здорову; ситий голодному не товариш; мудрий не все скаже, що знає, а дурний не все знає, що скаже*. Образні антоніми є важливим художнім засобом мови, допомагають висловити думку не просто точно й дохідливо, а яскраво та образно.

4) Канцелярські (переважають в офіційній документації, діловодстві): *вакантний – зайнятий, теоретичний – практичний, версія – доказ*. В офіційно-діловому стилі явище антонімії є вкрай рідкісним, у документації практично немає канцелярських антонімів із яскраво вираженим протиставленням. Протиставити слова видається можливим лише на підставі окремих нюансів їхнього значення, наприклад, іменники *відшкодування* – *оплата* є проти-

лежними лише за незначними смисловими відмінностями. Інші антонімічні пари, що функціонують в офіційно-діловому стилі, характеризуються тим, що лише один член пари є канцеляризмом, а другий є нейтральним, пор.: *версія – доказ, аргумент – заперечення, регіональний – центральний*.

5) Термінологічні (сфера їх уживання – наукові тексти): *аксіома – гіпотеза, білінгвізм – монолінгвізм, експорт – імпорт*. У термінів-антонімів, як і в антонімічних словах загальнонавчальної лексики, схожі семантичні структури, оскільки значення протиставлюваних терміноодиниць мають спільну родову сему й різняться відмінною видовою семою. Антоніми в науковому стилі переважно протиставляються за однією ознакою: *аерація – деаерація, команда абсолютна – команда відносна*, хоч можливі й семантично складні антонімічні одиниці (протиставляються за двома семами: *список експорту – список імпорту*). Термінологічні антоніми, на відміну від загальнонавчальної лексики, протиставляються не лише з абстрактною, а й з конкретною семантикою на підставі наявних у їхніх значеннєвих структурах відмінних сем абстрактного характеру (місце розташування чогось, особливості внутрішньої будови, функції тощо).

Отже, стильова характеристика антонімів української мови не лише розширює межі розуміння лінгвістичної та паралінгвальної природи антонімії, а й озброює мовця ширшим діапазоном комунікативних одиниць для вираження свого комунікативного смислу за рахунок стилістичного мікрокомпонента лексичних значень антонімів української мови. Однак інформація про ситуацію спілкування не обмежується визначенням реєстру, функційно-стильовими характеристиками чи ступенем експресивності й емоційно-оцінним компонентом. Для лінгвопрагматики важливим є соціальний мікрокомпонент, що створює передумови для появи й розвитку прагматичного компонента лексичних значень антонімів.

Більшість спостережень психологів підтвердила положення про те, що до прагматичного компонента лексичного значення може бути включена вказівка на стать учасників комунікації. Суб'єктивний чинник у доборі мовних одиниць для відбиття об'єктивної дійсності виявляється по-різному в чоловіків і жінок, оскільки доведено, що й процес сприйняття навколишнього світу має статеві відмінності. Деякі тенденції добору засобів вислову мовцями різної статі можна помітити за допомогою спрямованого асоціативного експерименту (до слова-стимулу досліджуваним потрібно вказати антонім). Запропонувавши жінкам дібрати перші антонімічні асоціації до слова-стимулу *грубий*, у результаті ми отримали такі антоніми: *ніжний, ввічливий, делікатний, ласкавий, чуйний, лагідний, вишуканий*. Чоловіки, які брали участь в експерименті, крім загальномовного антоніма *ніжний*, переважно назвали такі слова: *культурний, м'який, точний* [7]. Легко помітити, що жінки надають перевагу емоційно-чуттєвій стороні явища дійсності, чоловіки ж – конкретності та предметності.

Можливі й інші екстралінгвальні чинники, що впливають на вияв прагматичного компонента структури лексичного значення. Серед них освіта

та соціальний статус посідають визначне місце, адже мова людини є маркером соціального статусу, а мова різних соціальних груп дуже сильно різниться. Незважаючи на вплив домінувальної культури, кожен із соціальних класів культивує свої цінності, моделі поведінки й ідеали. В. Карасик навіть називає соціальний статус семантичною категорією, що має план змісту і план вираження. План змісту – це відношення нерівності між учасниками спілкування; план вираження – «система лінгвістичних і паралінгвістичних індексів, що включають способи підкреслення свого статусу і положення партнера, способи підкреслення відмінності між своїм становищем і становищем партнера і способи вираження свого ставлення до різниці між своїм статусом і статусом партнера» [4, 83]. Для антонімічної системи української мови вплив освіти та соціального статусу виявляється передусім в особливостях побудови антонімічної пари конкретним мовцем. Наявність у мові абсолютних синонімів іншомовного та власне українського походження створює простір для добору тих членів антонімічної пари, що найбільш вдалі для ефективного прагматичного впливу на адресата мовлення. Мовці, які хочуть підкреслити свій високий соціальний статус та отриману освіту, вдаються до антонімів іншомовного

походження. Наприклад, демонстрація рівня освіти можлива через використання антонімічних пар *альтруїст – егоїст* (замість *альтруїст – самолюб, себелюб, себелюбець*), *відкритість – казуїстика* (замість *потайність, нещирість*), *новаторство – консерватизм* (замість *рутина*). Специфічність отриманої освіти також виявляється в антонімічних парах, так, замість антонімів *гармонія – дисгармонія* людина з музичною освітою радше використає антонімічну пару *гармонія – какафонія*. Аналізуючи відмінності мови людей, класово не рівних, варто звертати увагу на рівень освіти, їхню професійну діяльність, культурні особливості середовища та інші чинники, що визначають їхній соціальний статус у суспільстві.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Комунікативний аспект прагматичного значення антонімів української мови формується у процесі дії багатьох чинників, пов'язаних з пізнавальною діяльністю людини. Сукупність усіх указаних додаткових чинників ситуації спілкування (вік і стать комунікантів, їхня освіта й соціальний статус, регістр та стиль комунікації) є невід'ємною складовою частиною прагматичного компонента лексичних значень антонімів української мови й мають суттєвий вплив на формування антонімічної пари мовцем та її інтерпретації адресатом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. Нариси з лінгвістичної прагматики : [монографія] / Ф. Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
2. Голікова Н. Семантичні та прагматичні маркери контекстуальних антонімів у художньо-літературному дискурсі / Н. Голікова // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. пр. / за ред. І. Попової. – Вип. 15. – Дніпропетровськ : Видавць Біла К., 2014. – С. 177–185.
3. Донець М. Внутрішня конотативна антонімія мовних одиниць у дискурсі сучасної української преси : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. Донець. – Х., 2009. – 220 с.
4. Карасик В. Язык социального статуса : [монография] / В. Карасик. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
5. Корольова В. Прагматика заголовка сучасної української драми / В. Корольова // Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. – 2015. – Вип. 3 (81). – С. 24–28.
6. Семак Л. Прагматичний аспект дослідження контекстних синонімів у сучасній українській прозі / Л. Семак // Український смисл. – 2015. – № 1. – С. 208–220.
7. Тараненко К. Асоціативний експеримент як метод дослідження прагматики антонімів української мови / К. Тараненко // Дослідження з лексикології і граматики української мови : зб. наук. пр. / за ред. І. Попової. – Вип. 15. – Дніпропетровськ : Видавць Біла К., 2014. – С. 79–87.
8. Тараненко К. Прагматичний аспект структури значення антонімів української мови / К. Тараненко // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика : зб. наукових праць. – Вип. 25. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. – С. 177–185.
9. Eggins S. Genres and registers of Discourse / S. Eggins, J. R. Martin // Discourse as Structure and Process. – London : SAGE Publications, 1998. – P. 230–256.
10. Noble C. An analysis of meaning / C. Noble // Psychological Review. – 1952. – V. 59. – P. 38–52.
11. Жадан С. Ворошиловград / С. Жадан. – Х. : Фоліо, 2011. – 442 с.
12. Матіос М. Вирвані сторінки з автобіографії / М. Матіос. – Львів : Піраміда, 2011. – 368 с.
13. Роздобудько І. Дві хвилини правди / І. Роздобудько. – К. : Нора-друк, 2008. – 284 с.